

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of International Social Research
Cilt: 7 Sayı: 32 Volume: 7 Issue: 32
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

DİN EĞİTİMİNDE AİLE VİZYONU
THE FAMILY VISION IN RELIGIOUS EDUCATION

Bayramali NAZIROĞLU*

Öz

Bu çalışmada ilköğretim ve ortaöğretim kurumlarında zorunlu olarak okutulan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde ortaya konulan aile tasavvuru ele alınmıştır. Bu bağlamda önce aileyle ilgili bir takım temel bilgilere yer verilmiş; daha sonra ailenin neden eğitimin gündeminde yer aldığı konusuna değinilmiştir. Ardından din derslerinde ailenin ve aile içi ilişkilerin ele alınış biçimi üzerinde durulmuştur. Çalışma sonunda aile anlatımının bu derslerin temel hedeflerinden biri olarak görüldüğü tespit edilmiştir. Ayrıca ailenin, toplumun temel birimi olarak kurgulandığı; buna paralel olarak aile içi ilişkiler aracılığıyla toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinin ana temalardan biri olduğu görülmüştür. Bu hedef doğrultusunda başta İslam olmak üzere çeşitli dini kaynaklara sıklıkla atıf yapıldığı belirlenmiştir. Bu şekilde, Türk eğitim sisteminde din kurumu aile konusu için temel bir doğrulayıcı otorite haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Aile, Aile Tasavvuru, Din Eğitiminde Aile.

Abstract

In this study, it was discussed the family vision in Religious Culture and Moral Knowledge taught as a compulsory course in all primary and secondary education institutions in Turkey. In this context, firstly, it was given some basic information related to family. After that, it was examined why family is on the agenda of educational systems. Then, it was focused on treatment of the family and domestic relations of family in religious education courses. At the end of study, we have been identified that expression of the family is seen as one of the main objectives of these courses. In addition, we were understood that the family had conceived as the basic unit of society. We have also determined that it has targeted regulation of social relations by way of domestic relations of family. In line with these objectives, it was frequently cited religious references, particularly the Islamic ones. Thus, religious institutions have emerged for the Turkish education system as an authority for the verifier on the subject of family.

Keywords: Religious Education, Family, Design of Family, Family in the Religious Education.

* Yrd. Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, bayramali53@hotmail.com

A. GİRİŞ

Din eğitimi meselesi, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de, iki köklü kurumsal yapı ekseninde tartışılır. Bu yapılardan birincisi hususi olarak örgün eğitim sisteminde daha çok devlet tarafından kontrol edilen bir eğitim kurumu olan, ancak genel manada belli bir program çerçevesinde her yaşta insanın eğitime tabi tutulduğu mekânların ortak adı olan okuldur. Bu noktada devletin ya da sivil toplumun uhdesinde bulunan yaygın eğitim kurumları da okul kategorisindedir. Okul, çoğu zaman devletin veya kamunun gözetim ve denetiminin din eğitimine daha yoğun bir şekilde etki ettiği alandır. Bu kurum, örgütlenmiş bir eğitim yapısı olarak, önceden belirlenmiş genel ve özel hedeflere ve bu hedefler doğrultusunda şekillendirilmiş disiplinli ve hiyerarşik bir uygulama düzenine sahiptir. Okulda çocukların dini anlamda yetiştirilmesinde eğitim politikalarını belirleme gücünü elinde bulunduranların müsaade ettiği kadar bir hareket alanı vardır. Bu alanın dışına çıkılması çoğu zaman zor, hatta imkânsızdır.

Din eğitiminin tartışıldığı ikinci köklü kurum ise, henüz tarih sahnesinde bulunmadığı bir ana denk gelinmeyen (Dönmezer, 1990: 214) aile kurumudur. Din eğitiminde her türden strateji ve yöntem seçiminin ebeveynin kontrolünde olduğu ve çocuk üzerindeki hedeflerin baskılayıcı / kontrol edici bir güçten büyük oranda bağımsız olduğu ailede, devletin gözetim ve denetiminden uzak; ona uzak olduğu kadar da ailenin felsefi görüş ve inançlarına yakın bir din eğitimi vermek mümkündür. Nitekim bunun bilincinde olan din eğitimi bilimcileri de aile dışındaki alanlarda din eğitimi araştırmaları yaptıkları gibi ailede din eğitimi meselesiyle de ilgilenmekte; bu nevi eğitimin prensipleri, zorlukları ve teknikleri konusunda teorik ve uygulamalı çalışmalar yapmaktadırlar. (Ay, 2002; Dodurgalı, 2010; Aydın M. Z., 2005; Koç, 2008; Apaydın, 2001; Ay, 1994; Kaya, 1997; Öcal, 1996; Aydın A. R., 2003)

Ancak aile ve din eğitimi konularında yapılan araştırmalara baktığımız zaman, hemen hemen bütün çalışmaların *ailede din ve ahlak eğitimi* meselesi üzerinde odaklandığı görülür. Özellikle okul öncesi dönem çocuğunun genel ve dini gelişim özelliklerinden hareketle bu çocuklara yaşamın ilk yıllarında nasıl bir din eğitimi verileceği; bu eğitim verilirken dikkat edilmesi gereken hususların neler olduğu gibi konular etrafında şekillenen bu çalışmalar, şüphesiz ailede din eğitiminin verimliliğini arttırmak için önemli işlevlere sahiptir. Bununla birlikte ailede din eğitiminin önemini inkâr etmeden, *din eğitiminde aile* anlatımının nasıl olduğuna ve nasıl olması gerektiğine dair çalışmaların yapılması, aile ve din arasındaki ilişkilerin bütüncül bir açıdan ele alınmasını kolaylaştıracaktır. Bu yüzden dinde aileye verilen önem, aile içi ilişkilerin düzeyi, aile içi rollerin dağılımı, toplumsal kabuller, cinsel eğitim ve bunların dini karşılıklarının ortaya konulmasını içeren din eğitiminde aile anlatımı, bu çalışmanın üzerinde odaklanacağı temel problem alanı olarak seçilmiştir. Bu problemi ele alırken elbette çok sayıda örneklem üzerinde çalışmak mümkündür. Ancak hem profesyonelliği hem de kapsamı itibarıyla örgün din eğitimine; örgün din eğitiminin de ilk ve ortaöğretim programları ve ders kitapları üzerinde yoğunlaşmanın, hem bir makale sınırları içinde yeterli olacağı, hem de temel bakış açısını yansıtmaya bakımından tatmin edici sonuçlar vereceği umulmaktadır.

B. AİLE KURUMU VE BU KURUM ÜZERİNDEN TOPLUMUN TASARLANMASI

Tarihçi İlber Ortaylı, “Osmanlı Toplumunda Aile” adlı çalışmasının sonunda, ailenin toplumun en az değişen birimlerinden biri olduğu iddiasıyla paralel olarak, ailenin muhafazakâr bir kurum olduğunu, hatta tüm kurumlar içinde en muhafazakâr kurum olduğunu, bunu her türden görüş sahibinin kabul etmesi gerektiğini söyler (Ortaylı, 1997: 137, 141). Gerçekten de aile, tüm dünyada yaygın kabul gören bir yaklaşımla toplumun hem en küçük hem de en zor değişen sosyal kurumlarından biri olarak kabul edilir. Bu küçük ve değişmez toplumsal birim, her zaman ve her yerde var olması yönüyle, sürekli olarak ideolojik ve siyasal beklentilerin ilgisini üzerine çeker (Gittins, 1991). Bu beklentilerin güçlü oluşu, ailenin doğal seyrinde yavaş yavaş gelişim ve dönüşüm gösteren yapısına çeşitli ve etkin müdahaleleri beraberinde getirir. Neticede aile, normal gelişim ve dönüşümden uzaklaşarak

çeşitli güç ve ideolojiler tarafından *yapılandırılması gereken sosyal bir kurum* olarak algılanmaya başlanır.

Bu noktada aile, Antony Giddens'ın ifadesiyle "birbirlerine doğrudan akrabalık bağlarıyla bağlı olan ve erişkin üyelerinin, çocukların bakma sorumluluğunu üstlendiği bir insan topluluğu" (Giddens, 2005: 173) iken; farklı görüş sahiplerinin gözünde muhakkak yapılandırılması gereken bir kurum algısıyla bundan çok daha ötesi anlam ve işlevlere sahip olmaktadır. Ailenin doğal fonksiyonu olan nüfusu yenileme dışında; milli kültürü taşıma, çocukları sosyalleştirme, biyolojik ve psikolojik tatmin fonksiyonlarını yerine getirme (Doğan, 2010: 20) gibi farklı alanlarda ortaya çıkan bu işlevler, aile üzerinde daha derin beklentilerin oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Bu beklentilerin güçlü olması dolayısıyla hem uluslararası hem de ulusal hukuk alanında ailenin korunması, içeriden ve dışarıdan gelecek tahrip edici etkenlerden uzak tutulması için ciddi anlamda yasal önlemler alınmıştır (Akyüz, 1998).

Aileyi eğitimin gündemine taşıyan gerekçe ise onun özellikle kültürü taşıma ve çocukları sosyalleştirme fonksiyonudur. Buna, biyolojik cinsiyetle toplumsal cinsiyet¹ arasındaki farkı belirlemede temel kurum olduğu iddiası da eklenince aile, görüldüğünden daha fazla anlam taşır hale gelmektedir. Modern sosyolojide ve feminist söylemde toplumsal cinsiyet rollerinin eşitsizlik yarattığı iddia edildiği için bu tarz eşitsizlik söylemi üzerinden geleneksel kurumlar ve anlayışlar sert bir şekilde eleştirilmekte (Giddens, 2005: 106-139); bu eleştirilerden zaman zaman öğretim programları ve ders kitapları da nasibini almaktadır. Bu meyanda eleştiri yapan aktivist ve akademisyenler, okul aracılığıyla yeni yetişen nesle toplumsal cinsiyet kalıplarının aktarıldığı ve ideal aile olarak açık ve gizli müfredatta yer alan unsurların toplumsal cinsiyet eşitsizliğini derinleştirdiğini ileri sürmektedirler (Tanrıöver, 2003; Güvenli & Tanrıöver, 2009).

Tarih boyunca aile de dâhil sosyal kurumların kolayca yapısal değişikliğe uğradığını iddia etmek güçtür. Ancak modernleşme sürecinde köyden kente yönelen insanlar, tüm temel toplumsal kurumları derinden sarsmıştır. Bu sarsıntıdan doğal olarak aile kurumu da etkilenmiştir. Çünkü aile, bir taraftan içinde yer aldığı topluma göre yapılırken, diğer yandan aile içi ilişkilerin yönü, o toplumun oluşturduğu kültürel değerler ve normlar tarafından belirlenmektedir (Önür, 2007: 172). Bu bağlamda aileyle modern batı devletlerinin temel ideolojisi olan ulusçuluk arasında önemli bir ilişkinin ortaya çıkması kaçınılmaz olmaktadır. Bu ilişki, sosyolog Nükhet Sirman'ın söylemiyle (2005: 187) ulusun, geniş bir aile olarak tasarlanmasıyla somut hale gelmektedir. İdeolojilerin, aile üzerinde bir müdahale mevkiisi olduğunu ileri süren Sirman'a göre tüm ulusçuluklar;² aileleri, yeni ilkelere göre yeniden şekillendirmeye çalışmıştır (Sirman, 2005: 168-169). Dolayısıyla ulusçuluk ideolojisi, hem ailenin, hem aile bireyleri arasında olması gereken ilişkilerin, hem de ailelerin birbirleriyle ve devletin kurumlarıyla olması gereken ilişkilerin kurucu gücü haline gelmiştir (Sirman, 2005: 171). Ancak ideolojiler; bunu, zora dayalı yöntemlerle değil daha insani yöntemlerle gerçekleştirme yoluna gitmiştir ve gitmektedir.

Bu bağlamda yine Sirman'ın iddiasına göre (2005: 192) ulusçu söylemlerde bireyi, ulus-devlete bağlayan yeni, rasyonel ve dolayısıyla modern ilişki biçimi, güçlü bir efendiye bağımlılıktan ziyade sevgi olarak belirlenmiştir. Çekirdek aile ise, bu duygunun üretileceği ve geliştirileceği yer olarak tasarlanmıştır. Sirman ve onun fikirleri doğrultusunda mevcut aile kurgusuna yönelik eleştirel görüşlere sahip olanlar, aile kurumunun modern devlet ideolojileri tarafından esir alındığı iddialarını desteklemek için okul üzerinde odaklanmayı ve okuldaki aile anlatımını örnek göstermektedirler.

Türk toplumu özelinde konuya yaklaşıldığında da aile kurumunun, bu kültürde önemli bir yere sahip olduğu görülür. İslam öncesi ve sonrasında değişik etkilere maruz kalarak belli bir evrensel kimlik kazanmasına rağmen zengin kültür ve coğrafyalarda önemli oranda da yerel renkler barındıran (Ortaylı, 1997) Türk Ailesi'nde Cihangir Doğan'ın da dediği gibi anne, hoşgörü ve şefkatin; baba ise, kural, güç ve güvenin temsilcisi olarak ortaya çıkmıştır (Doğan, 2010: 27). Bu rol dağılımını, eğitim yoluyla yeni kuşaklara aktarma alışkanlığı ise, modern Türk

Eğitim Sistemi'nin hâkim ideolojisi içinde de yaşamaya devam etmektedir. Zira ailenin korunmasını, Anayasa'nın 41. maddesinde, "Aile, Türk toplumunun temelidir ve eşler arasında eşitliğe dayanır. Devlet, ailenin huzur ve refahı ile özellikle ananın ve çocukların korunması ve aile planlamasının öğretimi ile uygulanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alır, teşkilâtı kurar." diyerek güvence altın alan ve aileyi, Türk toplumunun temeli kabul eden Cumhuriyet Türkiye'si için bu kurum, baştan beri hayati önemini muhafaza etmektedir.

Cumhuriyet tarihi boyunca genelde bütün eğitim sistemi ve özelde din dersleri, aile kurumunu, devletin temel felsefesi doğrultusunda ele almıştır. Türk eğitim sisteminde her dönemde toplumsal yapıyı şekillendirmek için uyumlu, sorumluluk sahibi ve fedakâr bir aile yapısı oluşturma düşüncesi ön plana çıkmıştır (Üstel, 2008: 16-17). Bu sistemde aile, ulusal aile olarak tanımlanmış; bu ulusal aile, anne, baba ve çocuklardan müteşekkil çekirdek bir aile olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda Cumhuriyet Dönemi'nde resmi aileyi, hem kurumsal, hem de öznel düzeyde hâkim kılmak için birçok alanda düzenlemeler yapılmıştır. Aileyi anne, baba ve çocuklardan oluşan bir birim olarak tanımlayan ve bu hayali, son derece *Batılı* görünümlü çizimlerle destekleyen okul kitapları zorunlu müfredatın bir parçası haline getirilmiştir (Sirman, 2005: 183-186). Çünkü özellikle Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde eğitim kurumunun başında olanlarca, iyi insan ya da iyi ferdin, öncelikle iyi evlat, iyi ana-baba ve iyi kardeş olması, ahlâki bir zorunluluk olarak algılanmıştır (Caymaz, 2008: 51).

Modern devletler ve uluslararası kuruluşlar ortaya çıkmadan önce aile kurumunun işleyişi, büyük oranda din tarafından şekillendirilmekteydi. (Akyüz, 1998: 204) Bu yüzden aileyle din arasında da önemli bir ilişkinin varlığı göze çarpmaktadır. Bu ilişki biçiminin birinci görünüm alanını, insanların ekseriyetinin, ailesinin dinini seçmesinde aramak gerekir. Ayrıca din, çeşitli yollarla ailenin kırılğan yapısını önleyen bir kurum olarak algılanmaktadır. Çünkü dinden etkilenmiş geleneksel aile yapısında evlilikler, aileler arası sözleşme olarak algılanmakta ve dolayısıyla boşanmalar da, cemaat bütünleşmesine ve kutsal kurallara aykırı telakki edilmekteydi. Modern aile yapısında ise, evlilik, iki kişinin mutluluğuna indirgendiği için kutsallık zırhından ve cemaat etkisinden arınmış olarak daha kırılğan bir yapı arz etmektedir (Amman, 2010: 44-45).

Türkiye'de geleneksel aile değerleri halen geniş ölçüde ayaktadır (Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Müdürlüğü, 2010: 228-240). Ancak Türk ailesi, zaman farkıyla da olsa Batı'nın ailesinin geçtiği süreçlerden geçmektedir. Bu bağlamda Türkiye'de gittikçe evlilik yaşı yükselmekte, evlilik kararında ebeveyn etkisi azalmakta, aile küçülmekte, aile içi roller değişmekte, eşitlikçi karı koca ilişkileri yaygınlaşmakta, romantizm yükselmekte, çocuk istenmemekte ya da bir iki çocuk yeterli görülmekte, evlilik dışı ilişkiler ve boşanmalar artmaktadır (Köylü, 2010: 231). İşte bu noktada da din eğitime ve onun içinde ideal insan oluşturmak için kurgulanan aile anlatımına eskisinden daha çok ihtiyaç hissedilmektedir. Doğal olarak farklı gerekçelerle de olsa aileye verdiği sarsılmaz öneme binaen din eğitimi, bozulmaya yüz tutan Türk çekirdek ailesinin tekrar Cumhuriyet'le idealleşen eski haline dönmesi için işe koşulmaktadır. Bu bağlamda mevcut DKAB dersi öğretim programlarında da aileyle ilgili konulara yer verilmektedir.

C. DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ DERSLERİNDE AİLE VİZYONU

Türkiye'de hâlihazırda ilköğretimde okutulan zorunlu derslerden biri olan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi için hazırlanan ve yapılan bir takım değişikliklerle 2010 yılında son hali verilen *İlköğretim DKAB Dersi Öğretim Programı*, ağırlıklı olarak İslam dininin temel nitelikleri olmak üzere eğitimin genel hedefleri kapsamında bu ders aracılığıyla verilmesi planlanan diğer bilgi, beceri ve değerleri 6 öğrenme alanı ve bu öğrenme alanlarının her öğretim yılına denk düşen farklı üniteleri aracılığıyla öğretime konu yapmıştır. Bu öğrenme alanlarından biri olan "Din ve Kültür" öğrenme alanının 4. sınıftaki ünite başlığının adı, 'Aile ve Din'dir (MEB, 2010a: 41, 77). Böylece aile kurumu, henüz 4. sınıfta DKAB dersinin temel önceliklerinden biri olmuştur.

Aile, çocukların örgün din dersleriyle ilk defa karşılaştıkları temel eğitim düzeyinde öğretime konu yapıldıktan sonra, ikinci ve son kez ortaöğretim düzeyinde hatırlanmaktadır. Bilindiği gibi, Türkiye’de ortaöğretim (veya lise) 2012 yılında 4+4+4 Eğitim Reformuyla zorunlu hale getirilmiştir. Böylece tüm bireylerin, ilköğretimde olduğu gibi ortak zorunlu derslerden biri olan DKAB dersini tekrar alabilmeleri için yeni bir imkân doğmuştur. Ortaöğretim düzeyinde ergenlere ailenin önemi kavratmak için, tıpkı ilköğretim programında olduğu gibi daha önceden hazırlanmış, ancak 2010 yılında bir takım değişiklikler yapılmak suretiyle uygulanmasına devam edilmiş bir öğretim programı kullanılmaktadır. Bu programda 7 öğrenme alanından biri olan “Ahlâk ve Değerler” öğrenme alanının 11. sınıfa denk gelen ünitesinin adı da ‘Aile ve Din’ başlığını taşımaktadır (MEB, 2010b: 50, 65). Her iki program bir arada düşünüldüğünde aileyle ilgili benzer konuların ele alındığı görülmektedir. Bu konuları şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

1. Toplumun Temeli Olarak Aile Anlatımı

İlköğretimdeki ‘Aile ve Din’ ünitesinin alt başlıklarında ilk olarak ailenin toplumun temeli olduğu konusunun işlenmesi ve dersin sonunda öğrencilerin, ailenin birey ve toplum için önemini açıklayabilecek yeterliliğe ulaşmaları öngörülmektedir. Ders kitabında bu hedef doğrultusunda ailenin toplumun ilerlemesi, gelişmesi ve yaşaması için temel kurumlardan biri olarak toplumun bir nevi aynası olduğu; toplumda barış ve huzurun egemen olması ve sağlıklı bireylerin yetişmesi için güçlü, duyarlı ve örnek ailelere ihtiyaç duyulduğu vurgulanmaktadır (Akgül ve diğ., 2012: 109).

Ortaöğretim programındaki ‘Aile ve Din’ ünitesinin ilk konusu ve bu konunun kazanımı da ilköğretim programıyla aynı olarak, ailenin, toplumun temeli olduğuna ve öğrencilerin bunu kavramaları gerekliliğine ayrılmıştır. 11. sınıf ders kitabında da benzer ifadelerle ailenin toplum için taşıdığı önem üzerinde durulmuştur. Aynı ders kitabında ailenin toplumun temeli olduğu vurgusuna paralel bir şekilde insan haklarına da atıf yapılmakta ve hak ve sorumlulukların öncelikle ailede öğrenildiğine işaret edilmektedir (Koç ve diğ., 2012: 80 vd.).

Ailenin toplumun temelini oluşturduğu veya toplumun küçük bir minyatürü olduğu düşüncesi; onu, toplumsal ve ideolojik pek çok sorunun kaynağı olarak görenler olsa da (Gittins, 1991: 12) toplumbilim literatürüne uygun düşmektedir (Sayın, 1990: 216). Bu düşüncenin din derslerine aynı şekilde aktarılması ve dersin temel kabullerinden biri haline gelmesi, doğal ve beklenen bir durumdur. Aileye ilişkin yukarıda işaret edilen riskler ve tehlikeli bozulmalar göz önünde bulundurulunca, ailenin toplumsal bir kurum olarak öneminin ilköğretim din dersi programında dile getirilmesi, bu kurumun bekasına yönelik öncelikli bir hedefin varlığını göstermektedir. Bu bağlamda öğrencilerde, henüz 4. sınıftayken aile konusunda farkındalık yaratılması gayretini, toplumun ve dolayısıyla devletin çekirdeği olan ailenin, müesses düzenin sarsılmasına yol açacak şekilde değer kaybına uğramasını önlemeye yönelik bir adım olarak değerlendirmek mümkündür.

Konunun ortaöğretimde tekrar dile getirilmesi de, henüz ilkokul çağında ve ailesine bağlılığında çok fazla sorun olmayan bir birey halindeyken çocuğa sunulan aile anlatımını, aile-ergen ilişkileri bakımından riskli kabul edilen bir dönemde (Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, 1997) yeniden ele alma ihtiyacının bir sonucu olarak görmek gerekir. Zira genç bireylerin ergenlik döneminin sonlarına doğru bağımsızlık eğilimlerine paralel olarak aileden uzaklaşma temayülleri ortaya çıkmaktadır. Ders kitabının yazarları da bunun farkında oldukları için, ailenin huzurlu ortamını bozacak davranışlardan sakınmaları konusunda gençleri güçlü bir dille uyarmaktadırlar (Koç ve diğ., 2012: 81). Bu noktada programların her ikisi de aile içi ilişkiler konusuna özel bir önem atfetmektedir.

2. Aile İçi İlişkiler Aracılığıyla Toplumsal İlişkilerin Belirlenmesi

İlköğretim ‘Aile ve Din’ ünitesinde ikinci olarak aile içi ilişkiler üzerinde durulması planlanmaktadır. Bu bağlamda programda ilk olarak, anne-babaların çocuklarının iyiliklerini

istemelerinin ele alınması ve ders sonunda çocukların bunun farkında olmalarının sağlanması beklenmektedir. Ardından kardeşlerle iyi geçinme konusunun işlenmesi ve dersin sonunda öğrencilerin kardeşleriyle iyi geçinmeye istekli olmalarının sağlanması düşünülmektedir. Bundan sonra ise, aile içinde karşılıklı saygı gösterme ve yardımlaşma konusunun ele alınması ve ders sonunda öğrencilerin ailedeki sevgi, saygı ve yardımlaşmanın, aile mutluluğundaki önemini açıklamalarının sağlanması öngörülmektedir.

4. sınıf ders kitabına baktığımız zaman, sevgi ve saygı değerleri üzerinden ebeveynin her zaman çocuklarının iyiliğini isteyeceği dile getirilmektedir. Ayrıca aile büyüklerinin uyarılarının dikkate alınması gerektiği üzerinde durulmakta; bunun hem ailenin hem de toplumun huzuru için gerekli olduğu vurgulanmaktadır. Bu vurguyu, güzel ahlaklı arkadaş seçme, çevreye örnek olma ve başarılı davranışlarla ebeveynin mutlu edilmesi gibi tavsiyeler izlemektedir. Anne-baba haricinde kardeşlerle iyi geçinme de aile üzerinden toplumun saadetinin kaynağı sayılmaktadır (Akgül ve diğ., 2012: 111-113).

Daha çok çocuk üzerine binen toplulukçu düşünceye ilişkin bu sorumluluklar karşısında zaman zaman çocuğun merkeze alındığı diğer bir yaklaşım da ders kitabında kendisine yer bulmuştur. Hz. Ali'ye atfedilen "Çocuklarınızı içerisinde yaşadığımız zamana göre değil, onların yaşayacakları zamana göre yetiştirin!" buyruğu da bu yaklaşımı desteklemek için kitaba alınmış bir özlü söz olarak dikkat çekmektedir (Akgül ve diğ., 2012: 114). Aile içinde yaratılış ve çevre etkisi nedeniyle bazı görüş ayrılıklarının olabileceği; bunun doğal bir durum olduğunun kabul edilmesi ve bireylerin özgür düşünce ve tercihlerine saygı duyulmasının istenmesi, DKAB dersi için liberal değerlere açılan önemli bir pencere olarak kendini göstermektedir (Akgül ve diğ., 2012: 116).

Ortaöğretim programında ise aile içi ilişkilerin sevgi, saygı, görev ve sorumluluklar üzerinden düzenlenmesi yoluna gidilmiştir. 11. sınıf ders kitabında aile içi iletişimle, aile içi görev ve sorumluluklarla, hatta hısımlara akraba ve komşulukla ilgili öğütlere sıkça rastlanılmaktadır. Aile, yine toplumsal huzur için bir ocak olarak kurgulanmakta; bu ocakta oluşturulacak sağlıklı iletişim, dayanışma, yardımlaşma ve paylaşmayla aile ve toplumun mükemmelleşeceği ifade edilmektedir. Aile içinde her bireyin kendine düşen görev ve sorumlulukların bilinciyle hareket etmesi; anne-babanın çocuklara karşı şefkat ve merhamet göstermesi, çocukların da ebeveyne saygı duyması, bu mükemmelleşme arzusunun pratik kodlarını ortaya koymaktadır. Bunun dışında aile mefhumu genişletilerek hısımlara, akraba ve komşuluk ilişkilerinin diri tutulması, onlara yardımın esirgenmemesi, *birlik ve beraberliğimizin* vazgeçilmez unsurları olarak zikredilmektedir (Koç ve diğ., 2012: 85-89).

İlköğretim programının "Açıklamalar" kısmında dikkat çeken önemli bir husus da öğrencilerin bireysel, sosyo-kültürel ve ailevi niteliklerinin ders işleniş esnasında göz önünde bulundurulmasına verilen önemdir. Bu bağlamda öğretmenden çocukların psikolojisini koruyacak şekilde hareket etmesi ve öğrencilerin ailelerinde şiddet ve boşanma gibi çeşitli sorunları olabileceğini göz önünde bulundurması istenmektedir. Bunu, öğrencinin, bulunduğu sınıf içinde kendisini değerli bir üye telakki etmesine vesile olacak asgari pedagojik önlemlerin alındığını gösteren doğru bir tavır olarak değerlendirmek gerekir. Öte yandan bu tavır, İslam dini söz konusu olunca dini referanslarla da desteklenebilecek zengin bir geleneğe sahiptir (Bayraktar, 1994: 224-226) (Nazıroğlu, 2011: 201-203).

İlköğretim programında, öğrencilerden, ayrıca aile bireylerinin birbirlerini anlamalarının önemini açıklamaları; sorunlarını, aile bireyleri ile birlikte çözmeyi öğrenmeleri ve kadınlara ve çocuklara yönelik olumsuz tutum ve davranışların etkilerini fark etmeleri beklenmektedir. Yine aile içi sevgi, saygı ve yardımlaşmayı işaret eden bu kazanımlarda üzerinde durulması gereken en önemli husus, son yıllara kadar ailenin gizli sırları³ olarak kalan şiddet ve istismara yapılan atıftır. Üstelik bu atfın, herhangi bir kayda bağlanmaksızın, dinimizin kadına ve çocuğa karşı şiddeti ve ayrımcılığı ve her türlü istismarı menettiği vurgusuyla doğrudan bir mesaj niteliği taşımaya özen gösterilmektedir. Açıklamalar

kısımında bu konuda öğretmenler açık bir dille uyarılmakta ve onlardan dersin işlenişinde bu konulara vurgu yapmaları istenmektedir.

Ortaöğretim programında işlenecek konularla öğrencinin; aile birliğine önem verme, dayanışma, duyarlılık, hoşgörü, saygı, sevgi, sorumluluk ve güven değerlerini içselleştirmesi umulmaktadır. Bu değerler manzumesinden programda kusursuz, kavgasız ve huzurlu bir aile öngörüldüğü anlaşılmaktadır. Ergen ve ailesi arasındaki gerginlik ve çatışmaların, ergenin doğal gelişim ödevlerine paralel olarak, zirve yaptığı bir dönemde din eğitimine yüklenen bu sorumluluk, eğitimin genel hedeflerinin belirlenmesi açısından makul bir yaklaşımdır. Ancak din eğitiminin bu sorumluluğu yerine getirirken her bir değerın muhatapların tamamı tarafından karşılık görmesini beklemek, aşırı iyimser bir yaklaşım olacaktır. Ancak yine de din eğitiminin bu dönemde aile içi gerginlikleri yatıştırma potansiyeli en yüksek olan derslerden biri olduğu gerçeğini teslim etmek gerekir.

Şüphesiz toplumsal ilişkilerin, özellikle de birincil toplumsal ilişkilerin en yoğun yaşandığı birim, ailedir. Ailede herkesin bir konumu, bu konumuna uygun rolü ve statüsü bulunmaktadır. Tarihsel süreç içinde ailenin her bireyi, statü sahibi toplumsal bir aktör haline gelmiştir. Bunun yanında aile üyeleri arasındaki ilişkiler, gerçek toplumsal ilişkiler olarak kabul edilmiştir (Sayın, 1990:2 vd.). Bu ilişkileri, toplumsal düzenin sürdürülebilirliği noktasında ele almak gerekir. Çünkü küçük ama güçlü bir toplumsal birim olarak aile içi ilişkilerin sevgi, saygı ve yardımlaşma temelinde öğrenci tarafından içselleştirilmesi, aile dışında kalan daha karmaşık toplumsal ilişkilerin de içselleştirilmesini kolaylaştıracaktır. Dahası, birey, ailede nasıl biriye, hangi değer ve yeterliklere sahipse, toplumun üyesi olarak da aynı değer ve yeterliklere sahip olacaktır. Toplum ve demokrasi kültürü açısından bakınca da birey, ailede ne kadar demokratsa toplum hayatında ve devletle ilişkilerinde de o kadar demokrat olacaktır (Özpolat, 2010: 16). Bu yüzden de öğrenci zihninde öncelikli olarak aile içi roller ve aile fertleri arasındaki ilişkiler olumlu bir imaj olarak oluşturulmaktadır. Aile içi ilişkilerin karmaşık ve çok boyutlu ilişkiler olduğunu (Russel ve diğ., 2004: 208), bireyin gelişiminde de hem anne-babanın hem de kardeşlerin önemli fonksiyonları bulunduğunu (Bk. Russel ve diğ., 2004; Dunn, 2004), göz önüne alınca; aile, ideal toplumun ihtiyaç duyduğu sağlıklı, başarılı, uyumlu veya makbul bireylerin yetiştirildiği önemli bir ocak haline gelmektedir. Bu ocakta çocuk ve gençlerin ikna edilmesi için önemli oranda dini referansların kullanılması gerekir ki, her iki programda da ama özellikle ortaöğretim programında çok sayıda ayet ve hadislerle konunun, muhatapların zihinlerinde ilahi otoritenin sorgulanamaz desteğiyle belletilmesi amaçlanmıştır.

3. Toplumsal Huzur İçin Dinin Doğrudan Devreye Girmesi

İlköğretimdeki 'Aile ve Din' ünitesinde aile içi ilişkilere yönelik İslam'ın öğütlerinin verilmesi ve ders sonunda öğrencilerin, İslam dininin aile hayatına ilişkin prensiplerini açıklamalarının temin edilmesi üzerinde durulmaktadır. Ders kitabında bu bağlamda, başta "Kendileri ile huzur bulasınız diye sizin için kendi (cinsi)nizden eşler yaratması ve aranızda sevgi ve merhamet var etmesi de onun (varlığının ve kudretinin) delillerindedir..." (Rum 30/30) ayeti ile "Çocuklarınıza hoşça davranın ve onları güzel terbiye edin!" (İbn Mâce, Edeb 3) hadisi olmak üzere çeşitli ayet ve hadislerle aile kurumunun İslam'daki öneminin vurgulandığı görülmektedir (Akgül ve diğ., 2012: 112-115).

Ortaöğretim programında ise, aile kurumunun dinen temellendirilmesi çabası, sadece İslam'la sınırlı tutulmamakta; bu uğurda -belki de programın dinlerarası açılımlı olması dolayısıyla- Ehl-i Kitap olan dinler Yahudilik ve Hristiyanlık da devreye sokulmaktadır. Özellikle her üç dinin evliliğe verdiği önem üzerinde ciddiyetle durulmakta; dinlerin evliliğe verdiği önemin öğrenciler tarafından örneklerle açıklanması istenmektedir. 11. sınıf ders kitabında yaklaşık iki sayfada Âdem ve Havva kıssasının da içinde bulunduğu çeşitli örneklerle evlilik kurumunun birey, aile ve toplum için ne kadar mühim bir mevzu olduğu gösterilmeye çalışılmaktadır (Koç ve. Diğ., 2012: 82 vd.). Buna paralel olarak ders kitabında içlerinde "Aranızda evlilik çağına gelmiş olanları evlendirin!" (Nûr 24/32) ayetiyle "Allah katında en sevimsiz helal,

boşanmadır." (EbûDâvûd Talak, 3) hadisinin de bulunduğu bolcanassın kullanıldığı, ünitenin ilköğretime nazaran daha çok dini bir terminoloji içinde ele alındığı görülmektedir.

Temel dini nasların ünite de sıklıkla kullanılması, İslam'ın aile anlayışının bireylerin yaşamında fiiliyata geçmesinin, her iki programında temel beklentilerinden biri olarak öncelenmesinden kaynaklanmaktadır. Bu doğrultuda aileyle ilgili temel konuların, Kur'an'dan ve Hz. Peygamber'den aktarılan öğütlerle işlenmesi, dinin aileye verdiği önemle doğru orantılı olarak ele alınmaktadır. Bu öğütler, ailenin kurulması ve korunması, aile içi iletişim, aile içi görev ve sorumluluklar ve hısımlık, akraba ve komşularla ilgili olacak şekilde detaylandırılmaktadır. Böylece dersin sonunda öğrencilerin; ailenin kurulması ve korunması noktasında duyarlı olmaları; aile içi iletişimle ilgili Kur'an'ın ve Hz. Muhammed'in öğütlerinden örnekler vermeleri mümkün olacaktır. Ayrıca öğrencilerden, bu konularla ilgili sorunları gözlemleyerek çözüm önerileri getirmeleri, aile içi görev ve sorumluluklarını yerine getirme bilinci taşımaları, Kur'an'ın öğütleri ve Hz. Peygamber'in örnek davranışları çerçevesinde hısımlık, akraba ve komşularla ilişkilerin gelişmesine, toplumsal birlik ve huzurun sağlanmasına katkıda bulunmaları beklenecektir.

Şüphesiz aile tasavvuru çerçevesinde evlilik kurumuna yönelik oluşturulmaya çalışılan pozitif algıda Türkiye'de evlilik kurumunun gittikçe zayıflamasının ve boşanma oranlarının artmasının (TÜİK, 2010: 4, 59), Saygılı'nın deyimiyile (Saygılı, 2010: 218) ailenin artık 'hasta' olarak telakki edilmesinin önemli bir etkisinin olduğu inkâr edilemez. Bunun yanında bir diğer etken olarak, devletin toplum düzenine has bazı sosyo-ekonomik sıkıntılarını pragmatist bir anlayışla ele almasının da ihtimaller içinde olduğunu düşünmek gerekir. Çünkü evlilik kurumunun zayıflaması, boşanmış aile sayısını arttırmakta ve bu ailelerden geriye normal ailelere nazaran anti sosyal davranışlara eğilimi daha yüksek olan sorunlu çocuklar kalmaktadır (İçli, 2009: 31). Dolayısıyla bu çocukların psiko-sosyal rehabilitasyonları, önemli oranda devletin profesyonel kurumlarının maddi-manevi sorumluluğunu arttırmaktadır. Ancak devlet, her ne kadar kamusal imkânları kullanarak bu yükün altından kalkmaya gayret etse de nihayetinde ailenin sağladığı duygusal ortamı temin etmekten acizdir. Neticede devletin himayesindeki çocuklar, duygusal yoksunluğa bağlı olarak potansiyel birer suçlu olarak toplumun içinde dolaşmaktadırlar. Din öğretimi de orta ve uzun vadede parçalanmış aile sayısının azaltılmasına dönük olarak harekete geçirilmekte ve geleceğin bireyleri, dini referanslarla ailenin ehemmiyeti konusunda uyanık kılınmaya çalışılmaktadır.

Din derslerinde aile öğretimi yapılmasının en somut gerekçeleri de bu konuda ortaya konan hedeflerde kendisini açıkça göstermektedir. Hem İslam dininin temel metinlerinde hem de tarihsel süreç içerisinde İslam toplumlarında şekillenen aile geleneğinde bugünkü aile sorunlarının halline yönelik yeter miktarda veri bulunmaktadır (Bkz. Nisa 4/27; Nahl 16/72; İbnMâce, Nikâh, 1; Aydın M. A., 2007) Bu verilerin tehlikede olan aile kurumunun ve buna paralel olarak aile içi ilişkilerin ve hısımlık akraba ilişkilerinin yeniden düzene konmasında doğrudan bir katkı sunması yüksek bir ihtimaldir. Çünkü İslam dini, Müslümanlardan çok zorda kalınmadığı müddetçe aile birliğinin korunmasını istemekte; sağlıklı bir aile vücuda getirmek için eşlerin karşılıklı hak ve sorumluluklarına atıf yapmakta, karı-kocanın maruf ölçüler içinde kalmasını salık vermektedir (Aydın M. A., 2007: 367).

SONUÇ

Netice olarak her iki programda da ideal insanın ilk nüvelerinin ailede atılması yönünde güçlü bir iradenin olduğunu söylemek abartılı bir ifade olmayacaktır. Sağlıklı toplum ve sağlıklı devlet için ailenin ayakta kalması; çocukların, aile özelinde kurulu düzenle uyumlu bir şekilde sosyalleştirilmeleri ve onlarda ideal yurttaşlığın temel niteliklerinden biri olan sadakat kültürünün geliştirilmesi, aile anlatımının hem açık hem de örtük hedefidir. Açık hedefidir; çünkü bu konular, müfredat içinde açık bir şekilde zikredilmektedir. Örtük hedefidir; çünkü görünürde sadece aileyle ilgili bir sadakat öğretimi söz konusu olmakla beraber, gerçek hedefin, çocuğu, toplumun sadık, uyumlu ve sağlıklı bir bireyi haline getirmek olduğu da bir gerçektir.

Programlarda bireylere kazandırılması gereken sevgi, saygı, güven, aile birliğine önem verme, dayanışma, şefkat, paylaşma, özveri, hoşgörü, anlayış, sorumluluk ve duyarlılık gibi değerlerin hepsi birlikte düşünüldüğünde, genel eğitime hâkim insan/birey anlayışının, din eğitimine de yansdığı görülmektedir. Programın eleştirel düşünme ve sorgulamaya attığı teorik önem, aile içi ilişkilerde yerini, anlayış, özveri ve sorumluluğa bırakmaktadır. Bu da, aile özelinde ideal insan tahayyülünün sınırlı bir sosyal ilişkiler ağına hapsedilmesi sonucunu doğurma potansiyelini içinde barındırmaktadır. Yapılandırmacı öğrenme yaklaşımın öngördüğü kendi bilgisini kendisi inşa eden birey anlayışının mevcut içerik ve kazanımlarda öngörülen aile anlatımıyla ne derece mümkün olabileceği ise, tartışmalı konumunu muhafaza etmektedir.

İslam özelinde bütün dinlerin spesifik olarak evlilik konusunda işe koşulması ise din derslerinde aile anlatımının pratik amacını da ortaya koymaktadır. Zira sosyal bir kurum olarak aile, ilk bakışta ders saati son derece kısıtlı olan DKAB dersinde doğrudan kendisine yer bulmakta güçlük çekebilir. Ancak bu derste ailenin öğretim konusu yapılması, toplum için ideal insan yetiştirme anlayışının aileden başlamasıyla doğrudan ilişkili bir tavrıdır. Burada dinin aileye verdiği önem nedeniyle bu ideal toplum tasarımının, din kurumundan da beslenmesi söz konusudur. Konuya genel eğitim açısından bakıldığında ise, İslam dininin birey ve toplum üzerindeki işlevsel etkisinin, aile kurumu bağlamında doğrudan devreye sokulduğu ve dinin, milli eğitim felsefesi için doğrulayıcı bir otorite haline getirildiği görülecektir.

Aile kurumu, şüphesiz hem bireyin selameti hem de toplumsal dirlik için vazgeçilmez bir kurum olmaya devam etmelidir. Bunun için din eğitimi de gerektiği yerde devreye sokulmalıdır. Ancak din eğitiminin katkısı planlanırken hızlı ve kontrolsüz bir şekilde değişen ülke ve dünya şartları göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü gittikçe bireyselleşen ve bireysel değerleri toplumun değerlerine tercih eden bir nesil, klasik aile anlatımıyla disipline edilemeyecek kadar karmaşık beklentilere sahiptir. Bunun yerine yeni neslin kullandığı aygıtları devreye sokmak, aile kültürünü onların gündeminde yer alan kavramlarla karşısına çıkarmak gerekmektedir. Klasik aile anlayışında da var olan gerilimli iletişim noktalarının tasfiye edilmesi, bunun yerine karşılıklı saygı, kabul ve anlayışın ön plana çıkarılması; bunun için de aile eğitiminin yaygınlaştırılması mevcut kriz halinden çıkış için önemli katkı sunma kabiliyetine sahiptir.

KAYNAKÇA

- Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı (1997). *Türk Ailesinde Adölesanların Sorunları*. Ankara: Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- AKGÜL, Mehmet ve Diğerleri (2012). *İlköğretim DKAB Ders Kitabı (4. Sınıf)*, (5 b.), MEB Yayınları.
- AKYÜZ, Emine (1998). "Uluslararası Belgeler, Anayasalar ve Medeni Kanuna Göre Ailenin Korunması", *III. Aile Şurası Bildirileri (25-27 Mayıs 1998 Ankara)*, Ankara: Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, s. 191-205.
- AMMAN, M. Tayfun (2010). "Türkiye'de Ailenin Açık ve Örtük Sekülerleşmesinin Sosyolojik Analizi", M. F. Bayraktar (Ed.), *Aile ve Eğitim*, İstanbul: Ensar Neşriyat, s. 41-70.
- APAYDIN, Halil (2001). "Aile İçi İletişimin Çocuğun Dinsel Gelişimine Etkisi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 12/13, s. 319-338.
- AY, M. Emin (1994). "Aile Ortamında Yerine Getirilen İbadetlerin Çocuk Üzerindeki Etkileri", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S. 1, s. 163-170.
- AY, M. Emin (2002). *Aile ve Okulda İdeal Din Eğitimi*, İstanbul: Bilge Yayınları.
- AYDIN, A. Rıza (2003). "Çocuğun Dini Kişiliğinin Gelişmesinde Aile Faktörü", *EKEV*, S.15, s. 69-94.
- AYDIN, M. Akif (2007). "Aile Hayatı: Huzur ve Saadetin Kaynağı", B. Erul (Ed.), *İslam'a Giriş: Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, Ankara: DİB Yayınları, s. 365-373.
- AYDIN, M. Zeki (2005). *Ailede Çocuğun Ahlak Eğitimi*, İstanbul: Dem Yayınları.
- Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Müdürlüğü (2010). *Türkiye'de Aile Değerleri*, Ankara: Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Müdürlüğü.
- BAYRAKTAR, M. Faruk (1994). *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri* (4 b.), İstanbul: İFAV Yayınları.
- CAYMAZ, Birol (2008). *Türkiye'de Vatandaşlık: Resmi İdeoloji ve Yansımaları*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- DÖDURGALLI, Abdurrahman (2010). *Ailede Din Eğitimi* (3 b.), İstanbul: Timaş Yayınları.
- DOĞAN, Cihangir (2010). "Ailenin Önemi ve Vazgeçilmez Fonksiyonları", M. F. Bayraktar (Ed.), *Aile ve Eğitim*, İstanbul: Ensar Neşriyat, s. 19-29.
- DÖNMEZER, Sülhi (1990). *Sosyoloji* (10 b.), İstanbul: Beta Yayıncılık.
- DUNN, Judy (2004). "Sibling Relationships", P. K. Smith, C. H. Hart (Ed.), *Blackwell Handbook of Childhood Social Development*, Malden, MA: Blackwell Publishing, s. 223-237.

- GIDDENS, Anthony (2005). *Sosyoloji* (2 b.), Ankara: Ayraç Yayınları.
- GİTTİNS, Diana (1991). *Aile Sorgulanıyor*, T. Erdem (Çev.) İstanbul: Pencere Yayınları.
- GÜVENLİ, Gülsün, Tanrıöver, H. Uğur (2009). "Ders Kitaplarında Toplumsal Cinsiyet", Gürel Tüzün (Ed.), *Ders Kitaplarında İnsan Hakları II: Tarama Sonuçları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s. 97-114.
- İBN MÂCE (1992). *Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İÇLİ, T. Gülşen (2009). *Çocuk, Suç ve Sokak*, Ankara: Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü.
- KAYA, Mevlüt (1997). "Ailede Anne Baba Tutumlarının Çocuğun Kişilik ve Benlik Gelişimindeki Rolü", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.9, s.193-204.
- KOÇ, Ahmet (2008). "Okul Çağı Çocuklarının Ailede Din Eğitimi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.17, s.145-176.
- KOÇ, Eyyüp, Şimşekçakan, Musa, Baydaş, Mehmet, Altaş, Eşref (2012). *Ortaöğretim DKAB Ders Kitabı (11. Sınıf)*, MEB Yayınları.
- KÖYLÜ, Mustafa (2010). "Değerler Eğitiminde Ailenin Rolü", M. F. Bayraktar (Ed.), *Aile ve Eğitim*, İstanbul: Ensar Neşriyat, s. 227-260.
- MEB (2010a). *İlköğretim DKAB Dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu*, Ankara: MEB Yayınları.
- MEB (2010b). *Ortaöğretim DKAB Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı*, Ankara: MEB Yayınları.
- NAZIROĞLU, Bayramali (2011). *İslam Eğitim Geleneğinde Öğretmenlik*, Ankara: Sarkaç Yayınları.
- ORTAYLI, İlber (1997). *Osmanlı Toplumunda Aile (7 b.)*, İstanbul: Pan Yayıncılık.
- ÖCAL, Mustafa (1996). "Ailede Çocukların Dini ve Ahlâkî Eğitimlerinde Karşılaşılan Problemlerin Başlıca Sebepleri ve Çözüm İçin Bazı Teklifler", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S. 3, s. 187-206.
- ÖNÜR, Nimet (2007). "Modernleşme Sürecinde Okul, Aile ve Medya Kavşağında Toplumsal Değerler", R. Kaymakcan, S. Kenan, H. Hökeleki, Ş. Arslan, M. Zengin (Ed.), *Değerler ve Eğitimi*, İstanbul: Dem Yayınları, s. 157-176.
- ÖZPOLAT, Abdolvahap (2010). "Ailede Demokratik Sosyalleşme", *Aile ve Toplum*, C. 5, S. 20, s. 9-24.
- RUSSEL, Alan, Mize, Jacqueline, Bissaker, Kerry (2004). "Parent-Child Relationships", P. K. Smith, C. H. Hart (Ed.), *Blackwell Handbook of Childhood Social Development*, Malden, MA: Blackwell Publishing, s. 205-222.
- SAYGILI, Sefa (2010). "Evlilik ve Aile Terapisi", M. F. Bayraktar (Ed.), *Aile ve Eğitim*, İstanbul: Ensar Neşriyat, s. 218-225.
- SAYIN, Önal (1990). *Aile Sosyolojisi: Ailenin Toplumdaki Yeri*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- SİRMAN, Nühket (2005). "Aile Yoluyla Vatandaşlığın Kuruluşu", F. Keyman, A. İçduygu (Ed.), *Küreselleşme, Avrupalılaştırma ve Türkiye'de Vatandaşlık*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 161-196.
- TANRIÖVER, H. Uğur (2003). "Ders Kitaplarında Cinsiyet Ayrımcılığı", B. Çotuksöken, A. Erzan, O. Siler (Ed.), *Ders Kitaplarında İnsan Hakları: Tarama Sonuçları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s. 106-121.
- TÜİK (2010). *Evlilik ve Boşanma İstatistikleri 2009*, Ankara: TÜİK Matbaası.
- ÜSTEL, Fusün (2008). "Makbul Vatandaş'ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi", İstanbul: İletişim Yayınları.

-
- ¹ Biyolojik cinsiyet, kişinin doğuştan sahip olduğu cinsel uzuvlara göre cinsiyetinin tanımlanması iken, toplumsal cinsiyet, bu uzuv farklılığından hareketle erkekle kadını iki ayrı toplumsal kişilik olarak yetiştirmek ve onlara kendi cinslerine uygun roller vermektir.
- ² Sirman, konuyu daha çok ulusçuluk ideolojinin karşısında duran başka bir ideolojik yaklaşımla ele almaktadır. Bu ele alış tarzı sanki diğer ideolojilerin aile üzerinde politikaları yokmuş gibi bir izlenim yaratmaktadır. Oysa doğru yaklaşım, tüm ideolojilerin aileyi kendi dünya görüşlerine göre dönüştürmek derdinde olduklarını belirtmektir.
- ³ Sirman, 1980'li yıllara kadar açığa çıkmayan ve aile içi mesele olarak değerlendirilen sevgi, saygı ve samimiyet eksikliği, aile içi şiddet, görücü usulü ve akraba evlilikleri, bireysellik gibi bir takım sorunlardan aile sırları olarak bahsetmektedir. Ona göre bu sırlar, kadın hakları savunucuları tarafından oldukça zor şartlarda kamusal alanın gündemine getirilmiştir (Sirman, 2005: 188-191).